

Laura Mattila

HARMAA TALOUS EU-MAISSA

Kandidaatintutkielma
Kauppatieteiden tutkinto-ohjelma
Huhtikuu 2021

SISÄLLYS

1	JOHDANTO.....	3
2	HARMAA TALOUS YLEISESTI.....	4
2.1	Harmaan talouden määrittelyminen	4
2.2	Harmaan talouden mittaaminen.....	7
2.3	Harmaan talouden seuraukset	9
2.4	Kannattaako harmaata taloutta torjua?.....	11
3	HARMAA TALOUS EUROOPAN UNIONISSA.....	13
3.1	Harmaan talouden koko Euroopan unionissa	13
3.2	Harmaan talouden torjuminen Euroopan unionissa	17
4	YHTEENVETO	21
	LÄHTEET	23

1 JOHDANTO

Harmaa talous ei ole kaukainen tai vain harvoja koskettava ilmiö. Tutkimuksen mukaan harmaan talouden koko prosentteina bruttokansantuotteesta vaihtelee Euroopan unionin jäsenmaissa noin 10:stä jopa 40 prosenttiin (Hassan & Schneider, 2016). Keskimäärin luvun on arvioitu olevan yli 20 prosenttia (Hassan & Schneider, 2016). Kun näitä lukuja tarkastelee, ei ole vaikeaa käsittää, että harmaa talous on laajasti läsnä yhteiskunnassamme. Juuri tämän vuoksi taloutemme toimivuuden kannalta on jopa kriittistä tunnistaa harmaan talouden olemassaolo ja ymmärtää syvällisemmin sen syyt ja seuraukset, mukaan lukien positiiviset vaikutukset.

Tämän tutkielman tavoitteena on perehtyä ennen kaikkea Euroopan unionin valtioissa esiintyvän harmaaseen talouteen. Tutkielmassa pohditaan kysymyksiä siitä, minkä verran harmaata taloutta ilmenee Euroopan unionissa, millä tavoin harmaan talouden ilmeneminen poikkeaa eri valtioiden välillä, ja millä tekijöillä näitä eroja on tutkimustyössä pyritty selittämään. Harmaan talouden esiintymisessä on suuria eroja Euroopankin sisällä; Vaihtelua vaikuttaisi olevan niin harmaan talouden koossa kuin myös siinä, mitkä esiintymismuodot painottuvat taloudessa (esimerkiksi pimeä työ virallisissa yrityksissä vai kokonaan järjestelmän ulkopuolella). Tällaisten erojen tarkasteleminen ja selittäminen on varsin käyttökelpoinen työkalu harmaan talouden ymmärtämiseksi.

Tutkielmassa on neljä lukua. Luvussa 2 perehdytään harmaaseen talouteen yleisellä tasolla; Mitä harmaa talous tarkoittaa, kuinka sitä mitataan, mitä siitä seuraa ja kannattaako sitä torjua? Luvussa 3 tutustutaan harmaaseen talouteen Euroopan unionissa ja etsitään vastauksia tämän tutkielman keskeisiin tutkimuskysymyksiin. Viimeisessä luvussa summataan tutkielman ydinlöydökset yhteen ja esitellään ajatuksia mahdollisista jatkotutkimuskysymyksistä.

2 HARMAA TALOUS YLEISESTI

2.1 Harmaan talouden määrittelyminen

Harmaasta taloudesta puhutaan paljon niin tieteellisissä kuin arkisissakin yhteyksissä, mutta harmaan talouden käsitteelle ei ole yhtä oikeaa määritelmää. Tämä aiheuttaa luonnollisesti haasteita myös tutkimustyölle, koska samalla käsitteellä saatetaan eri yhteyksissä tarkoittaa eri asioita.

Harmaan talouden määrittelemisessä on käsitteellisiä haasteita myös eri kielten välillä. Esimerkiksi englannin kielessä harmaata taloutta kuvaavia tai hyvin samanmerkityksisiä termejä on lukuisia (esim. hidden economy, shadow economy, parallel economy, subterranean economy, informal economy, cash economy, black market) (Taloudellisen yhteistyön ja kehityksen järjestö, OECD, 2002). Eri termeille taas edelleen on olemassa monia eri määritelmiä, joista osassa painotetaan esimerkiksi ilmoittamatta jätetyn tuotannon ja osassa työllisyyden määrää (Kelmanson, Kirabaeva, Medina, Mircheva, & Weiss, 2019).

Erään ainakin englanninkielisessä kirjallisuudessa yleisesti käytetyn (ks. esim. Alexandru & Dobre &, 2009; Startienė & Trimonis, 2010; Alazzeah & Awad, 2020) määritelmän mukaan harmaaseen talouteen luetaan kaikki sellainen taloudellinen toiminta, jonka tulisi näkyä virallisessa bruttokansantuotteessa, mutta joka on jätetty ilmoittamatta ja jää siten virallisten lukujen ulkopuolelle. Suomenkielisessä kirjallisuudessa (ks. esim. Kailio, 2013; Luiro & Majala, 2015) harmaan talouden käsitettä on tarkasteltu myös esimerkiksi Hirvosen, Lithin ja Waldenin hahmotteleman jaon mukaisesti; He puhuvat julkaisussaan (2010) erikseen kansantaloudellisesta sekä fiskaalisesta harmaasta taloudesta.

Kansantaloudellisesta näkökulmasta harmaa talous tarkoittaa taloudellisesti tuotannollista toimintaa, jota ei ole sisällytetty kansantalouden tilinpitoon, ja joka jää pois bruttokansantuotelaskelmista. Harmaa talous tarkoittaa siis tässä mielessä tuotantoa, joka halutaan salata tai jonka laajuus halutaan ilmoittaa väärin pääsääntöisesti työaikaa, -turvallisuutta ja -terveyshuoltoa koskevien säännösten noudattamisen, työehtosopimusten mukaisten minimipalkkojen maksamisen,

sosiaalivakuuttamisen, verojen maksamisen tai muiden yhteiskunnallisten velvoitteiden laiminlyömiseksi. (Hirvonen, Lith & Walden, 2010)

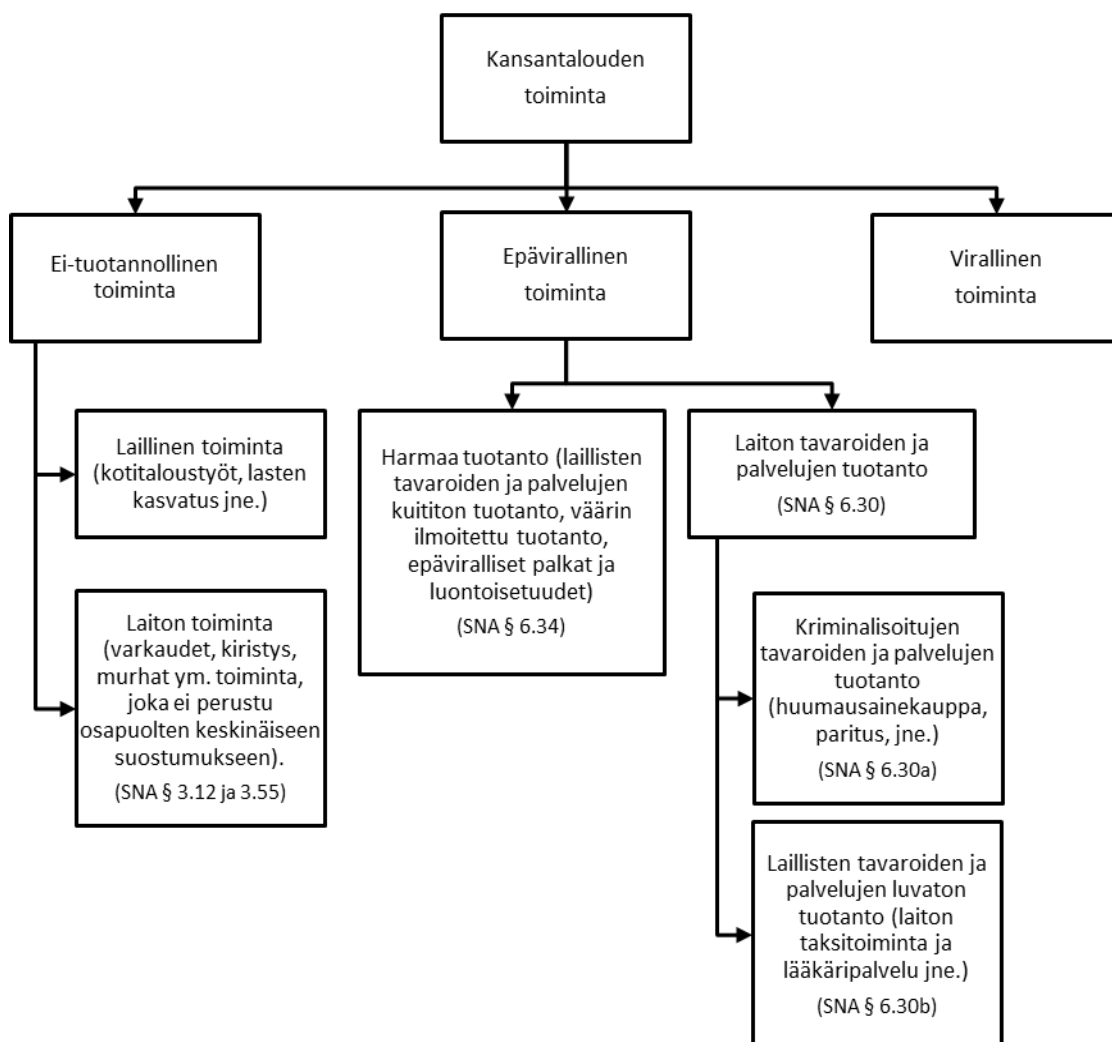
Fiskaalinen harmaan talouden käsite puolestaan perustuu 1990-luvulla valtiovarainministeriön asettaman harmaan talouden selvitystyöryhmän määritelmään, jonka mukaan harmaa talous on ”sinänsä laillista taloudellista toimintaa, joka tapahtuu viranomaisilta salassa tai jonka tulo salataan siitä menevien verojen ja maksujen välttämiseksi.” Selkeä ero kansantaloudellisen ja fiskaalisen määritelmän välillä on siis se, että ensimmäisessä tarkastellaan ensisijaisesti kansantuotelaskemista puuttuvaa tuotantoa, kun taas jälkimmäisessä kyse on enemmän verotuksen ulkopuolelle jätetyistä veronalaisista tuloista. Kuviossa 1 havainnollistetaan harmaan talouden esiintymistä siten, että eri esiintymismuodot on jaoteltu tulonsaajan ja tulonlähteen mukaan. (Hirvonen ym., 2010)

		Tulonsaaja	
		Yritys	Yksityishenkilö
Tulonlähde	Yritys	Liike- ja ammattitulojen jättäminen kirjanpidon ulkopuolelle Konkurssekeinottelu	Pimeänä maksettu palkka Peitelly osinko Salatut luontoisedut Pääomatulot
	Yksityishenkilö	Ohimyynti Tulojen salaaminen Ammattimainen kuutamourakointi	Satunnaiset palkkiot Vuokratulot Luovutusvoitot

Kuvio 1: Harmaan talouden esiintymismuodot rahavirran lähteen ja tulonsaajan mukaan (Hirvonen et al., 2010), alun perin (Valtiovarainministeriö, 1995).

Harmaan talouden määrittämisen yhtenä perustana voidaan pitää Euroopan unionin kansantalouden tilinpitäjärjestelmän käsikirjoja, joita ovat SNA 93 (System of National Accounts) sekä ESS 95 (European System of National Accounts) (Hirvonen ym., 2010). Laittomien hyödykkeiden tuotantoa eli niin kutsuttua mustaa taloutta ei yleisesti lueta mukaan harmaaseen talouteen (Hirvonen ym., 2010). Kuitenkin SNA:n mukaan laittonkin tuotanto tulisi sisällyttää kansantalouden tilinpitoon, joten liian tarkkaa rajaa harmaan ja laittoman talouden välillä on SNA:ssa pyritty karttamaan

(Euroopan yhteisöjen komissio, Kansainvälinen valuuttarahasto, Yhdistyneet kansakunnat, Maailmanpankki, & Taloudellisen yhteistyön ja kehityksen järjestö, OECD, 1993). Kuviossa 2 havainnollistetaan virallista ja epävirallista taloutta kansantaloudessa. Kuvioista on nähtävissä, kuinka ei-tuotannollinen toiminta ja laitton tuotanto voidaan nähdä erillisinä kokonaisuuksinaan sen sijasta, että ne luettaisiin mukaan epäviralliseen tai viralliseen toimintaan.

Kuvio 2: Virallinen ja epävirallinen talous kansantaloudessa (mukaillen (Lith, 2002))

2.2 Harmaan talouden mittaaminen

Harmaan talous on tutkimuskohteena haastava, koska virallisista tilastoista on vaikea arvioida sen realistista laajuutta. Harmaan talouden harjoittajat eivät oletettavasti ole erityisen halukkaita raporttoimaan toimistaan todenmukaisesti. Mittaamalla ja arvioimalla saadut tulokset saattavat myös sisältää systemaattisen virheen, jonka suunnasta ei ole varmuutta (Kosonen, 2014). Vaikka siis tiedettäisiin varmaksi mittaustulosten harmaan talouden koosta olevan jossain määrin epätarkkoja, ei siltikään olisi varmuutta, onko kyseessä ali- vai yliarvio. Harmaan talouden laajuutta mitataan Georgioun (2007) mukaan yleisesti seuraavaksi esitetyillä menetelmillä.

Yksi harmaan talouden mittaustapa on suorat kyselytutkimukset sekä verotarkastukset. Harmaan talouden kokoa on kuitenkin kehittyneissä maissa tutkittu suorilla kyselytutkimuksilla hyvin niukasti (Georgiou, 2007). Merkittävä syy tähän on luultavasti kyselytulosten epäluotettavuus; Voidaan pitää todennäköisenä, että veronkiertäjät eivät vastaa kyselyihin todenmukaisesti, vaikka kyseessä olisikin viranomaisen sijasta kolmannen tahon toteuttama tutkimus (Kosonen, 2014). Tällöin saavutetuista tutkimustuloksista on hyvin vaikea tehdä luotettavia yleistyksiä, ja kyselytutkimuksista saadut mittaustulokset ovatkin usein aliarvioita harmaan talouden todellisesta koosta (Schneider & Williams, 2013).

Toinen suora menetelmä harmaan talouden mittaamiseksi on verotarkastukset. Mittaustulokset ovat luotettavia, mikäli verotarkastajat löytävät suurimman osan pimitetyistä verotuloista, ja mikäli otos on riittävän suuri luotettavan yleistyksen mahdollistamiseksi. Otoskoko onkin kenties verotarkastusten suurin ongelma, sillä tyypillisesti on erittäin kallista toteuttaa johdonmukaisesti suuria määriä laajoja verotarkastuksia. Tällöin voi syntyä tilanne, jossa verotarkastusten hyödyt joutuvatkin niiden toteutuskustannusten peittoamiksi. (Kosonen, 2014)

Perinteisesti kaikkein käytetyimpiä mittareita harmaan talouden koon arvioimiseksi ovat olleet monetaariset eli rahalliset mittarit. Monetaarisiin mittareihin perustuviin menetelmiin kuuluvat valuutan kysyntään, transaktioihin sekä seteleiden arvoon perustuvat laskentamenetelmät. Monetaaristen mittareiden heikkoudeksi voidaan katsoa mm. niihin perustuvien laskentamenetelmien edellyttämät, epärealistiset

oletukset. Tällaisia on esimerkiksi vain käteistransaktioiden olemassaolo. (Georgiou, 2007)

Tulojen ja menojen väliseen erotukseen perustuvat arviointimenetelmät puolestaan perustuvat siihen oletukseen, että bruttokansantuotteen tulo- ja menopuolten tulee olla yhtä suuret (Georgiou, 2007). Tämäkin menetelmä on kuitenkin saanut osakseen kritiikkiä, sillä tosiasiaissa kaikki erot näiden lukujen välillä eivät välttämättä viittaa harmaaseen tai epäviralliseen talouteen (Gasparyani & Remeikiene, 2016). Tulojen ja menojen väliseen erotukseen perustuvista menetelmistä on bruttokansantuotetta tarkastelevan menetelmän lisäksi sovellettu myös ainakin kotitalouksien sekä yksittäisten kuluttajien tuloja ja menoja tarkastelevia menetelmiä (Georgiou, 2007).

Harmaan talouden kokoa on pyritty mittaamaan myös epäsuorilla, ei-monetaarisilla menetelmillä. Tällaisia menetelmiä on ainakin harvemmin käytetyt luokitus- ja havaitsemismenetelmät sekä hieman laajemmin käytetty fyysistä panosta tarkasteleva menetelmä (Georgiou, 2007; Enste & Schneider, 2000). Luokitus- ja havaitsemismenetelmiä on kritisoitu siitä, etteivät ne varsinaisesti mittaa harmaan talouden kokoa, vaan parhaimmillaankin korkeintaan antavat jonkinasteisen indikaation sen laajuudesta (Georgiou, 2007).

Fyysistä panosta tarkasteleva menetelmä on käytännössä sähkönkulutuksen määrään perustuvaa laskentaa. Menetelmä nojaa olettamukseen on, että sähkönkulutus on paras yksittäinen fyysinen taloudellisen toiminnan mittari (Enste & Schneider, 2000). Menetelmän idea on siis siinä, että sähkönkulutusta ja virallista tuotantoa verrataan keskenään (Georgiou, 2007). Sähkönkulutukseen perustuva laskenta on kuitenkin menetelmänä puutteellinen muun muassa siksi, että sen ulkopuolelle jää kaikki sähköä edellyttämätön taloudellinen toiminta kuten palvelut sekä muita energianlähteitä hyödyntävä teollisuus (Enste & Schneider, 2000).

Harmaan talouden koon vaihtelua on mitattu myös tarkastelemalla työvoiman liikehdintää virallisen ja epävirallisen työn välillä. Tämäkään laskentamenetelmä ei kuitenkaan ole kovin yksiselitteinen. Työmarkkinalukuja tarkastellessa ongelmaksi nimittäin muodostuu tarkasteltavien tilastojen mahdollisen epäluotettavuuden lisäksi virallisen ja epävirallisen työn määrittäminen. (Georgiou, 2007)

Williamsin ja Schneiderin (2013) mukaan kaikkein yleisimmin harmaan talouden mittaamisessa käytetään valuutan kysyntään perustuvaa laskentaa (ks. edellä monetaariset mittarit) joko sellaisenaan tai yhdessä MIMIC- eli monimuuttujamallien kanssa (MIMIC models, multiple indicators multiple causes models). MIMIC-mallit ovat tilastolliseen piilomuuttujateoriaan perustuvia malleja, joiden avulla pyritään mittaamaan harmaata taloutta useita eri muuttujia huomioon ottaen (Georgiou, 2007). Monimuuttujamallien käyttöä on myös kritisoitu useammasta syystä. Kirjallisuudessa esiin nousee muun muassa muuttujien valinnan ongelmallisuus, kysymys valittujen muuttujien relevanssista tutkimukselle, mallien hyödyntämien arvioiden ja tilastojen mahdollinen epäluotettavuus sekä epärealistisina nähdyt teoreettiset oletukset (Buehn & Schneider, 2016).

2.3 Harmaan talouden seuraukset

Kuten harmaan talouden mittaaminen, on myös harmaan talouden seurausten määrittäminen haastavaa kattavan empiirisen aineiston puuttuessa (Enste & Schneider, 2000). Harmaan talouden on kuitenkin todettu olevan monilla tavoin vahingollista niin valtioille, laillisille yrityksille, harmaan sektorin yrityksille itselleen, harmaan talouden työntekijöille kuin asiakkaillekin (Williams, 2014). Harmaan talouden on myös esitetty vaikuttavan merkittävästi virallisiin instituutioihin, normeihin ja sääntöihin, sekä indikoivan nykyisessä yhteiskuntajärjestyksessä vallitsevaa vakavaa legitimitietin eli järjestelmän hyväksymisenarvoisuuden ja kunnioittamisen puutetta kansalaisten silmissä (Enste & Schneider, 2000).

Valtioille harmaa talous ja siihen liittyvä veronmaksun välttely aiheuttavat valtavia tulonmenetyksiä; Esimerkiksi vuonna 2009 tuloja arvioitiin menetetyn Euroopan unionin jäsenmaissa 864 miljardia tai Maailmanpankin arvion mukaan jopa 927 miljardia euroa (Mróz, Raczkowski, Schneider & 2015). Hypoteesinomaisesti on myös esitetty, että jo pieni harmaan talouden pieneneminen johtaa merkittävään verotulojen kasvuun. Hypoteesin mukaan tämä verotulojen kasvu johtaa taloudessa olevien hyödykkeiden määrän sekä laadun paranemiseen. Tämä seurannut määrän ja laadun paraneminen puolestaan teorian mukaan ruokkii taloudellista kasvua (Enste & Schneider, 2000). Tätä hypoteesia tukee esimerkiksi Loayzan tutkimus Latinalaisessa Amerikassa. Kyseisessä tutkimuksessa havaittiin, että 1 prosenttiyksikön suuruudesta

harmaan talouden koon kasvusta seurasi 1,22 prosenttiyksikön suuruinen lasku virallisen asukaskohtaisen bruttokansantuotteen kasvussa (Loayza, 1996 via Enste & Schneider, 2000).

Harmaan talouden kuriin saaminen hyödyttäisi suuresti virallisia yrityksiä. Yksi harmaan talouden laajasti tunnistetuista ongelmista on epäreilun kilpailun muodostaminen (Williams, 2014). Harmaan talouden piirissä toimivat yritykset pystyvät tavanomaisesti esimerkiksi tarjoamaan samoja tai samankaltaisia tuotteita ja palveluita kuluttajille edullisempaan hintaan kuin lailliset yritykset, joiden kulurakenteisiin kuuluu verot ja muut lain edellyttämät, välttämättömät kustannukset. Laillisilla yrityksillä on vastassaan harmaan talouden kilpailijoita, jotka eivät maksa esimerkiksi asianmukaisia työehtosopimuksen mukaisia palkkoja, sivukuluja, veroja ja/tai muita vastaavia kuluja.

Virallisen talouden piiriin siirtymisestä voi kuitenkin olla suurta hyötyä myös harmaan talouden toimijoille itselleen. Harmaan talouden toimijoina näiden yritysten kasvumahdollisuudet ovat rajalliset; Esimerkiksi toiminnan kasvattaminen ja markkinoiminen on riskialtista kiinnijäämisen riskistä johtuen, kasvupääoman hankkiminen ulkopuolelta on vähintäänkin haastavaa ja immateriaalioikeuksien turvaaminen on käytännössä mahdotonta. (Williams, 2014)

Harmaan talouden työntekijälle käteen jäävä rahapalkka saattaa joissain tilanteissa päätyä jopa pienenemään, jos työnantajan ryhtyy maksamaan lain edellyttämät sivukulut. Virallisessa yrityksessä työskentelemisessä on kuitenkin paljon etuja myös nimenomaan työntekijälle. Harmaan talouden piirissä ei välttämättä noudateta lain tai työehtosopimuksen määrittelemiä asetuksia esimerkiksi työajoista, minimipalkasta, työturvallisuusseikoista tai irtisanomisehdoista. Harmaan talouden työntekijällä ei myöskään ole lain määrittelemiä oikeuksia esimerkiksi vapaapäiviin tai sairaslomiin, koulutukseen, eläkkeeseen, työterveyshuoltoon. Harmaan talouden piirissä työskennelleen on myös mahdotonta osoittaa työllistymisensä esimerkiksi seuraavaa työpaikkaa tai vaikkapa asuntolainaa hakiessaan, sillä hän ei voi esittää minkäänlaista työtodistusta tai työnantajan suositusta. Lisäksi työntekijällä on jatkuva kiinnijäämisen ja seuraamusten riski. (Williams, 2014)

Asiakaskin hyötyy laillisen yrityksen palvelujen valitsemisesta. Laillisen yrityksen ollessa kyseessä asiakas pystyy esimerkiksi etenemään lakiteitse, mikäli tuote tai palvelu ei vastaa sovittua tai sitä ei toimiteta. Virallisen yrityksen asiakkaalla on myös (suurempi) varmuus sen suhteen, että esimerkiksi terveellisyyttä ja turvallisuutta koskevia säädöksiä on tuotteen suhteen noudatettu. (Williams, 2014)

Kuten edellä käy ilmi, harmaalla taloudella on laajasti haitallisia seurauksia. Harmaan talouden on kuitenkin esitetty tuovan myös positiivisia vaikutuksia. Yksi näkökulma liittyy siihen, että harmaan talouden voidaan nähdä suurelta osin koostuvan korvausta vastaan tehdyistä tuttavapalveluksista. Näiden tuttavapalvelusten voidaan puolestaan ajatella olevan valtiolle hyödyllistä ”aktiivista kansalaisuutta”. Tällaisten palvelusten kautta saattaa myös syntyä yrityksiä, jotka muuten jäisivät kokonaan syntymättä – tulevat yrittäjät saattavat huomata oman osaamisensa kaupallistamisen mahdollisuuden vasta tuttavilleen tekemiensä palvelusten myötä. (Williams, 2014)

Harmaan talouden on myös arvioitu toimivan eräänlaisena liikeideoiden ja yritysten testaus- sekä kehitysalustana, jonka olemassaolo on jopa elintärkeää monien sellaisten startup-yritysten syntymiselle, jotka myöhemmin ponnistavat virallisen talouden piiriin. Toisin sanottuna liikeidean synnyttyä kaikki tulevat yrittäjät eivät vielä välttämättä usko omaan ideaansa riittävästi uskaltautuakseen virallisesti yrittäjiksi. Sen sijaan he saattavat kokeilla liikeideansa siipiä vaivihkaa harmaan talouden piirissä, ja vasta idean toimivuuden huomattuaan päättää todella suunnata yritysmaailmaan. (Williams, 2014)

2.4 Kannattaako harmaata taloutta torjua?

Williams (2014) esittää, että hypoteettisesti tarkasteltuna päättäjillä on 4 vaihtoehtoa harmaan talouden suhteen toimimiseksi; Harmaalle taloudelle voidaan päättää olla tekemättä mitään, se voidaan pyrkiä hävittämään kokonaan, harmaan talouden piiriin luettu työ voidaan pyrkiä siirtämään virallisen työn piiriin tai päinvastoin virallinen työ voidaan pyrkiä siirtämään epäviralliselle sektorille. Näistä vaihtoehdoista jokainen on saanut jonkinasteista kannatusta viime vuosikymmenien saatossa, joten ennen yhdenkään vaihtoehdon hylkäämistä on perusteltua tarkastella kaikkien vaihtoehtojen mahdollisia vaikutuksia. (Williams, 2014)

Vaikka harmaalla taloudella on lukuisia haittavaikutuksia, perusteluja löytyy myös sille, että päätettäisiin olla tekemättä mitään. Harmaan talouden rauhaan jättämistä on perusteltu paitsi sen positiivisilla vaikutuksilla (ks. 2.3. Harmaan talouden seuraukset), myös ainakin kustannustehokkuudella. Toimenpiteet harmaan talouden torjumiseksi nimittäin vaativat luonnollisesti niin aikaa kuin rahaakin, ja nämä kustannukset voivat joissain valtioissa osoittautua saatuun hyötyyn nähden niin suuriksi, etteivät pyrkimykset harmaan talouden nujertamiseksi yksinkertaisesti ole taloudellisesti järkeviä. (Williams, 2014)

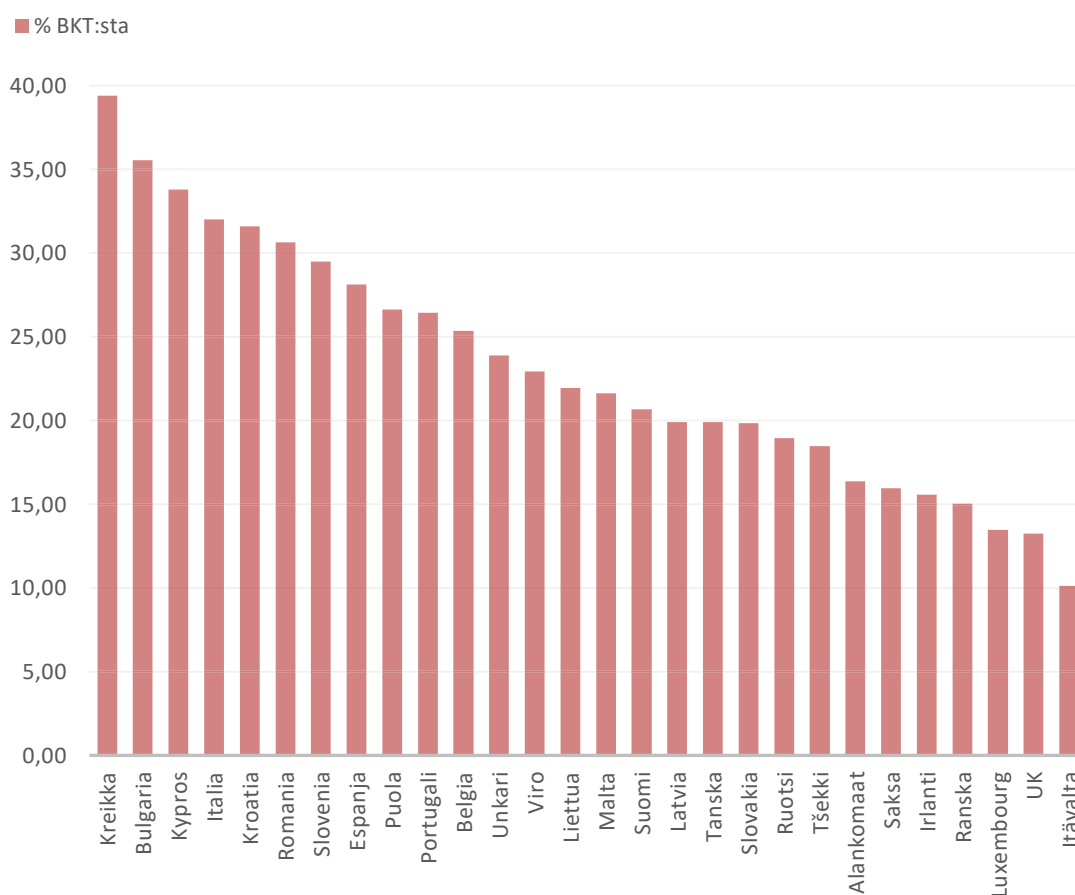
Pyrkimys harmaan talouden hävittämiseksi kokonaan vaikuttaa järkevältä, kun tarkastellaan sen negatiivisia vaikutuksia valtioille, niin virallisille kuin epävirallisillekin yrityksille, harmaan talouden työntekijöille sekä kuluttajille (ks. 2.3. Harmaan talouden seuraukset). Harmaan talouden hävittämisen ongelmana on kuitenkin ainakin käytännön toteutus – eikä lainkaan vähiten sen kustannukset, kuten edellä mainittu (Williams, 2014). Harmaan talouden hävittäminen tarkoittaisi luonnollisesti myös jo edeltävässä kappaleessa todettujen positiivisten vaikutusten hävittämistä, joten loppupeleissä pyrkimys ei välttämättä olekaan kannattava.

Harmaan talouden on myös tulkittu olevan seurausta liiallisesta työmarkkinoiden sääntelystä, ja harmaan talouden työntekijöiden toimivan siten eräänlaisena poliittisena liikkeenä, joka vastustaa valtiovallan puuttumista vapaisiin työmarkkinoihin. Tämän näkökulman kannalta voisi siis olla järkevää pyrkiä poistamaan virallisen markkinan sääntely ja siten ikään kuin muuttaa myös virallinen työ epäviralliseksi. Williamsin mukaan on kuitenkin vain vähän todisteita sen puolesta, että verotuksen ja sääntelyn vähentäminen todella pienentäisivät harmaata taloutta. (Williams, 2014)

3 HARMAA TALOUS EUROOPAN UNIONISSA

3.1 Harmaan talouden koko Euroopan unionissa

Kansainvälisen valuuttarahaston (International Monetary Fund, IMF) marraskuussa 2019 julkaiseman paperin mukaan harmaan talouden suuruus Euroopan valtioissa on viime vuosina pienentynyt, mutta kyseessä on kuitenkin edelleen laaja ongelma (Kelmanson ym. 2019). Schneiderin ja Hassanin (2016) tutkimuksessa julkaistuihin maakohtaisiin arvioihin perustuen Euroopan unionin jäsenmaissa esiintyvän harmaan talouden koko oli vuonna 2013 keskimäärin 23,105 % bruttokansantuotteesta (painottamaton keskiarvo). Luvut vaihtelivat aina Itävallan 10,13 %:sta Kreikan 39,39 %:iin.

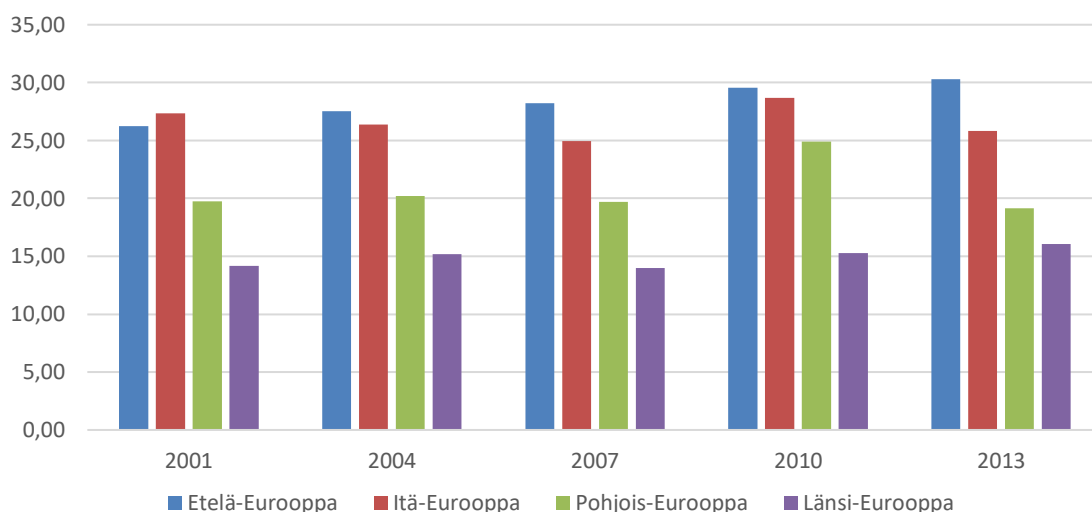
Kuvio 1: Harmaan talouden koko eri EU-maissa v. 2013 (mukaillen Hassan & Schneider 2016).

IMF:n julkaisemassa paperissa (Kelmanson ym., 2019) havaittiin, että pääasialliset harmaan talouden kokoa määrittelevät tekijät Euroopan valtioissa vaikuttavat liittyvän paitsi sääntelyn ja verotuksen määrään sekä laatuun, myös useisiin makrotaloudellisiin tekijöihin kuten tuottavuuteen ja kaupankäynnin vapauteen. Erityisesti Itä-Euroopassa vaikuttaviksi tekijöiksi nimettiin myös valtionhallinnon tehokkuus, korruptio sekä inhimillinen pääoma. Myös vuonna 2016 julkaistussa tutkimuksessa Clipa ja Tudose (2016) havaitsivat harmaan talouden määritteleviksi tekijöiksi Euroopan unionin maissa ainakin talous-, sosiaali- sekä kulttuurijärjestelmät, verotuksellisen sekä moraalisen paineen, kansainvälisen kontekstin, lainsäädännön, julkislaitosten laadun sekä paikallishallinnolliset erityispiirteet.

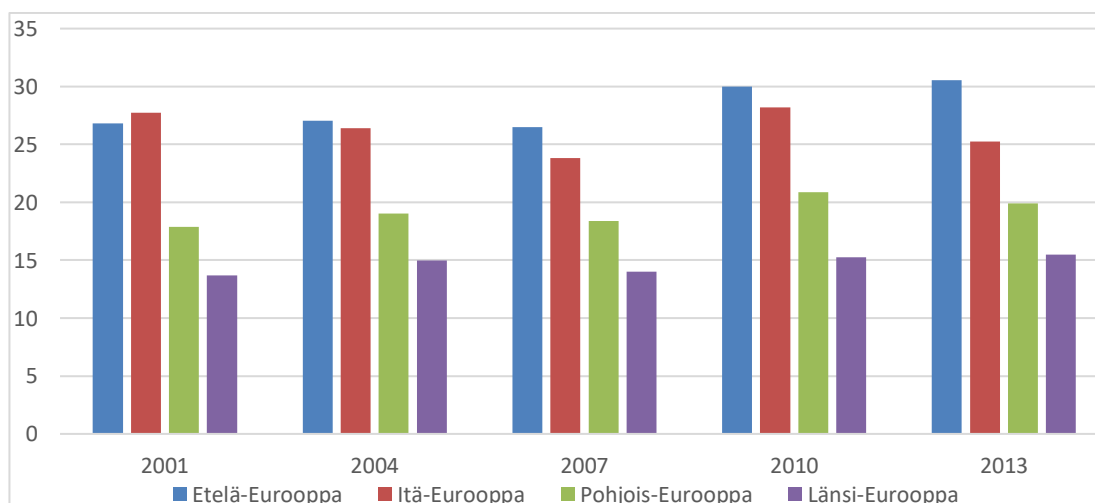
Kelmanson ja hänen kollegansa vetävät tutkimuksessaan myös valtion talouden kehittyneisyyden ja harmaan talouden esiintyvyyden välille yhteyden; He arvioivat, että harmaan talouden koko virallisesta bruttokansantuotteesta on kehittyneen talouden valtioissa keskimäärin 15–20 %, kehittyvän talouden valtioissa keskimäärin 30–35 % ja joissain IVY-maissa (Itsenäisten valtioiden yhteisö) vielä huomattavasti suurempi. Tutkimuksen mukaan harmaan talouden koon ja asukasta kohden lasketun tulon suuruuden välillä on vahva negatiivinen korrelaatio. Myös harmaan talouden muodossa on eroja; Etenkin kehittyneemmissä valtioissa harmaa talous näyttäytyy paljolti virallisissa yrityksissä tapahtuvana veronmaksun välttelynä sekä epävirallisen työvoiman käyttönä. (Kelmanson ym., 2019)

Clipa ja Tudose (2016) esittävät tutkimuksessaan havaintoja myös maantieteellisen sijainnin ja harmaan talouden koon keskinäisestä korrelaatiosta – heidän mukaansa harmaa talous vaikuttaa olevan sitä laajempaa, mitä itäisemmästä ja/tai eteläisemmästä Euroopasta on kyse. Myös Kansainvälisen valuuttarahaston julkaisun (Kelmanson ym., 2019) mukaan harmaa talous vaikuttaa olevan laajinta itäisessä Euroopassa. Hassanin ja Schneiderinkin tutkimuksen (2016) aineistossa on nähtävissä yhteys maantieteellisen sijainnin ja harmaan talouden arvioidun koon välillä. Kyseisen tutkimuksen maakohtaisiin arvioihin perustuen esimerkiksi vuonna 2013 harmaan talouden keskimääräinen koko oli Etelä-Euroopan valtioissa 30,31 % BKT:sta, Itä-Euroopan valtioissa 25,84 % BKT:sta, Pohjois-Euroopan valtioissa 19,15 % BKT:sta ja Länsi-Euroopan valtioissa 16,05 % BKT:sta¹. Myös mediaani käyttäytyy samalla tavoin. (ks. kuviot 4 & 5)

Lainsäädännön sekä verotuksen ja harmaan talouden koon välillä vaikuttaisi olevan yhteys, mikä tietysti intuitiivisestikin vaikuttaa järkevältä – onhan harmaassa taloudessa kyse nimenomaan veronmaksun ja muiden lakisääteisten kulujen kättamisesta. Useissa tutkimuksissa on huomattu positiivinen korrelaatio vero- sekä työmarkkinalainsäädännön tiukkuuden ja harmaan talouden koon välillä (Startienė & Trimonis, 2010; Szulc-Obłoz, 2020). Szulc-Obłozan (2020) mukaan nimenomaan palkkatasoon vaikuttavat säännökset ovat merkittäviä tässä suhteessa. Hän havaitsi tutkimuksessaan myös, että jo yhden säännöksen muuttaminen vaikuttaa kokonaiskuvaan sekä epävirallisen talouden piirissä toimimisen hyviin ja huonoihin puoliin – ja näiden kautta koko harmaan talouden kokoon.

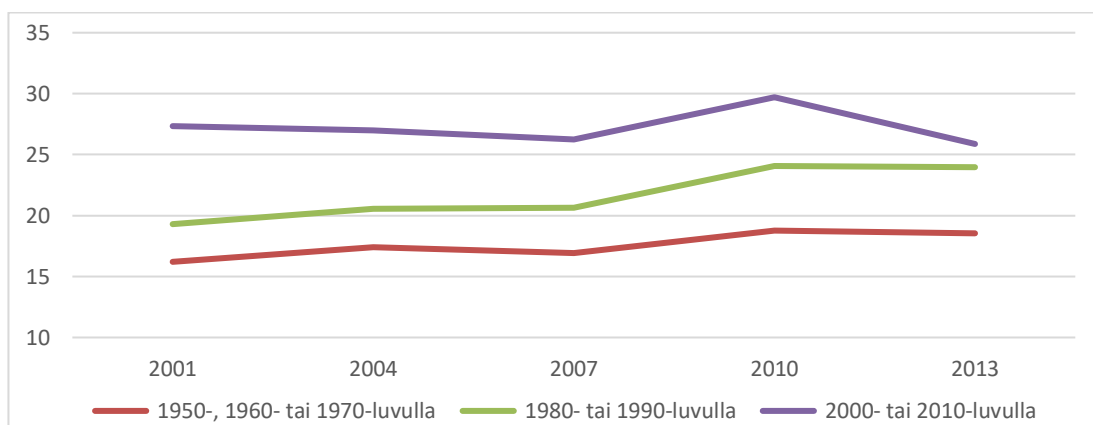

Kuvio 2: Harmaan talouden keskimääräinen koko (% BKT:sta) eri puolilla Eurooppaa (laskettu Hassanin ja Schneiderin (2016) maakohtaisista arvioista).

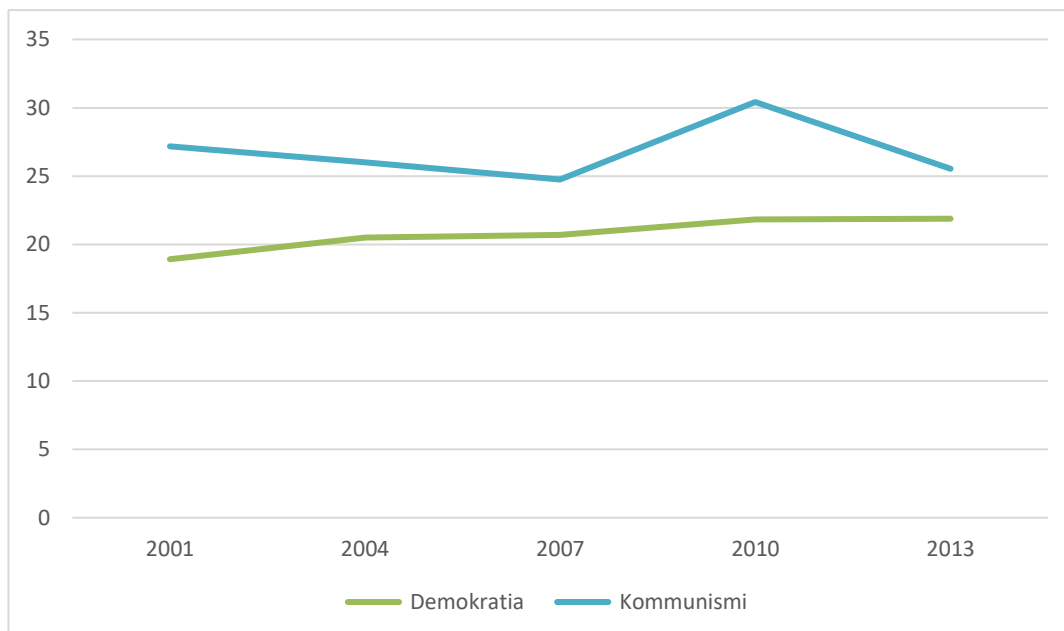
Kuvio 3: Harmaan talouden koon mediaani eri puolilla Eurooppaa (laskettu Hassanin ja Schneiderin (2016) maakohtaisista arvioista).

Hassanin ja Schneiderin aineiston (2016) pohjalta on myös havaittavissa korrelaatiota harmaan talouden koon ja Euroopan unioniin liittymisen ajankohdan välillä (ks. kuvio 6). Tämä saattaisi selittyä esimerkiksi Euroopan unionin jäsenmailleen asettamilla säännöksillä tai sillä, että liittymisajankohta vain yksinkertaisesti indikoi samoihin aikoihin liittyneitä valtioita yhdistäviä muita, esimerkiksi kulttuurillisia tai historiallisia tekijöitä. Tästä näkökulmasta asiaa on kuitenkin tarkasteltu tutkimuksissa hyvin vähän tai ei lainkaan.

Kuvio 6: Harmaan talouden koko (% virallisesta BKT:sta) suhteessa valtioiden EU-liittymisvuoteen (laskettu Hassanin ja Schneiderin (2016) maakohtaisista arvioista).

Erot eri valtioiden historiallisissa vaiheissa selittänevät ainakin joiltain osin yhteisöissä vallitsevia sääntöjä, normeja ja kaikkiaan maissa vallitsevia talous-, sosiaali- sekä kulttuurijärjestelmiä, jotka puolestaan Clipan ja Tudosen (2016) mukaan ovat merkittäviä harmaan talouden määritteleviä tekijöitä. Yksi kiinnostava, mutta vähän tai ei lainkaan tarkasteltu näkökulma on Euroopan valtioiden harmaan talouden koon ja kommunistisen historian välinen mahdollinen yhteys. Ainakin Hassanin ja Schneiderin aineiston (2016) pohjalta saattaisi näyttää siltä, että harmaa talous on hieman laajempaa sellaisissa valtioissa, joiden hallinto oli toisen maailmansodan jälkeen demokraattisen sijasta kommunistinen (ks. kuvio 7). Tämän perusteella olisi hätäistä tehdä minkäänlaisia johtopäätelmiä mahdollisista todellisista syy-seuraussuhteista tai niiden olemattomuudesta, mutta näkökulma voisi olla tulevien tutkimusten kannalta mielenkiintoinen.

Kuvio 7: Harmaan talouden koko (% virallisesta BKT:sta) nykyisissä EU-maissa (pl. Saksa), kun maita tarkastellaan toisen maailmansodan jälkeisen hallintomuodon mukaan (laskettu Hassanin ja Schneiderin (2016) maakohtaisista arvioista).

3.2 Harmaan talouden torjuminen Euroopan unionissa

On havaittu, että valtioiden lainsäädännön sekä instituutionaalisen laadun parantaminen on tärkeää niin liiketoimintaympäristön pullonkaulojen purkamiseksi, oikeusvaltioperiaatteen vahvistamiseksi, valtionhallinnon tehokkuuden parantamiseksi kuin myös korruption voittamiseksi (Kelmanson ym., 2019). Alla esitellään yleisiä keinoja harmaan talouden torjumiseksi ja esimerkkejä käyttöön otetuista toimenpiteistä sekä niiden vaikutuksista eri valtioissa.

Säätelyn ja hallinnollisten muurien purkaminen pienentää harmaan talouden harjoittamisen kustannusperusteista houkuttavuutta. Yksi esimerkki päinvastausesta tilanteesta löytyy Euroopan unionin mahdollisesta ehdokasmaassa Kosovosta. Kosovossa asetettiin vuonna 2010 uusi, työntekijöiden asemaa parantamaan tarkoitettu laki, joka sisältää esimerkiksi äitiyslomaan liittyviä velvoitteita työnantajalle. Tämä on kuitenkin itse asiassa johtanut esimerkiksi siihen, että naisten palkkauksessa suositaan lyhyitä, määräaikaista sopimuksia ja naistyöntekijöitä on jopa siirretty virallisilta palkkalistoilta epävirallisiksi työntekijöiksi. (Riinvest & Stiftung, 2013)

Läpinäkyvyyden ja osallistavuuden parantaminen puolestaan saattavat kohentaa yleistä mielipidettä hallinnon tehokkuudesta, mikä puolestaan saattaa parantaa vapaaehtoista lainkuuliaisuutta. Tällaisia toimenpiteitä voi olla esimerkiksi veronkiertäjien julkinen tunnistaminen ja yleisölle kohdennetut tiedotus- ja suhdetoiminnan (PR, public relations) kampanjat. Monissa kehittyvissä EU-valtioissa myös oikeusjärjestelmän ja yleisesti hallinnon kehittämisen voi sanoa olevan tarpeen, ja tällaisetkin reformit voivat auttaa harmaan talouden hillitsemisessä. Hyödyllisiä tavoitteita voi olla esimerkiksi kilpailukykyssäännösten vahvistaminen ja siten monopolisten toimijoiden hallitseminen, julkisten varojen käyttöön liittyvän tilivelvollisuuden lisääminen sekä omistusoikeuksien parantaminen maarekisterien ja rekisteröimismahdollisuuksien kehittämisen kautta. (Kelmanson ym., 2019)

Esimerkiksi Virossa veroviranomainen lähetti tammikuussa 2008 tiedoksiantokirjeitä yhtiöihin, joiden palkkatasot olivat matalalla alueen ja alan keskitasoon verrattuna, ja siten saattoivat maksaa palkkoja myös pimeänä. Kirjeillä tiedotettiin työntekijöitä heidän palkkatasonsa heikosta kilpailukyvyistä. Kirjeiden seurauksena peräti 46 % kirjeitä vastaanottaneista yrityksistä tarkasti palkkatasojaan sekä päätyi maksamaan enemmän veroja. Neljän kuukauden kuluttua kirjeiden seurauksena valtion verotulot olivat lisääntyneet 10 miljoonalla viron kruunulla (noin 640 000 €). (Williams, 2014)

Verotukselliset tekijät on tunnistettu yhdeksi harmaata taloutta määrittelevistä tekijöistä, joten on helppo ymmärtää, miksi verotukseen liittyvien toimenpiteiden on havaittu auttavan harmaan talouden hillitsemisessä. Verojen maksuun liittyvän kansalaistottelevaisuuden kasvattaminen luonnollisesti hillitsee harmaata taloutta. Tähän pyrkiviä toimenpiteitä on muun muassa tiedonkulun parantaminen hallinnollisten toimijoiden välillä ja siten kirjan pitämisen helpottaminen – esimerkiksi suurimmassa osassa EU-maista yrityksillä ja työntekijöillä on käytössä yksi ja sama tunnus (business ID), jota käytetään niin sosiaaliturvaan, työttömyyteen kuin verotukseenkin liittyvien asioiden yhteydessä. (Dzhekova & Williams, 2014) (Kelmanson ym., 2019).

Työntekijöiden pakollinen rekisteröiminen viranomaisjärjestelmään parantaa tiedonkulkua. Rekisteröimispakko myös poistaa porsaanreiän, sillä usein työpaikalla tehtävien tarkastuksien yhteydessä rekisteröimättömät työntekijät ovat väittäneet

aloittavansa työt vasta kyseisenä päivänä. Tällaisen keplottelun välttämiseksi useat Euroopan valtiot, mm. Itävalta, Bulgaria, Italia, Slovakia ja Ruotsi ovat määritelleet, että työntekijöiden tulee olla kirjoilla joko ennen töiden aloittamista tai ensimmäisenä työpäivänään. Tämänkaltaisessa rekisteröimisjärjestelmässä on kuitenkin myös ongelmia esimerkiksi tietoturva-asoiden (mm. varmistuminen siitä, että tietokantojen yhdistyessä tietoja käytetään vain tarkoituksenmukaisesti) ja teknisten vaatimusten vuoksi.

Esimerkiksi Belgiassa työt aloittavien työntekijöiden ilmoittaminen etukäteen ja poistuvien työntekijöiden ilmoittaminen välittömästi viranomaisille DIMONA-järjestelmän (Déclaration Immédiate – Onmiddellijke Aangifte) kautta tuli pakolliseksi vuonna 2003. Järjestelmä on todettu Belgiassa toimivaksi esimerkiksi sellaisten työntekijöiden havaitsemiseksi, jotka työskentelevät pimeänä ja samanaikaisesti nauttivat työttömyyseduista. Kuitenkin toisaalta esimerkiksi Slovakiassa, jossa on käytössä samankaltainen järjestelmä, on sallittu myös rekisteröiminen sähköisesti ilman sähköistä allekirjoitusta tai tunnistautumista sekä rekisteröiminen tekstiviestin, faksin tai perinteisen postin välityksellä. Syy tähän on sen toteaminen, ettei kaikilla etenkin pienillä yrityksillä ole käytössään internet-yhteyttä tai mahdollisuutta sähköiseen tunnistautumiseen. (Williams, 2014)

Käytänteiden automatisoimisen ja digitalisoimisen on havaittu hyväksi harmaan talouden hillitsemisen kannalta. Verovirkailijoiden ja veronmaksajien välisen kanssakäymisen väheneminen verotukseen liittyvien toimien automatisoinnin myötä vaikuttaisi tavallisesti pienentävän byrokratiaa ja verokäytänteisiin liittyvää korruptiota. Ja siinä missä näiden prosessien automatisoiminen on todettu hyväksi, auttaa myös sähköisten maksujen yleistäminen ja käteismaksujen vähentäminen harmaan talouden kitkemisessä. Elektronisten maksujärjestelmien ja sähköisten transaktioiden suosiminen käteismaksujen sijasta vähentää veronkiertoa luultavasti etenkin tilanteissa, joissa transaktion toinen osapuoli, tyypillisesti maksaja, ei hyödy raportoimatta jättämisestä tai välttämättä edes tiedä, että transaktiota ei raportoida. (Kelmanson ym., 2019)

Yksi vaihtoehto käteisen rahan käytön hillitsemiseksi on sähköisten maksujen edellyttäminen. Toisaalta voidaan myös sallia pienemmät käteismaksut ja sääteää

käteismaksuille yläraja; Vuonna 2014 tällainen yläraja oli määritelty mm. Tanskassa (10 000 tanskan kruunua/1341 €), Italiassa (1000 €) ja Kreikassa (1500 €). Näitä ylärajoja on myös tyypillisesti vielä laskettu käyttöönoton jälkeen. Esimerkiksi Italiassa ylärajaa oli jo vuoteen 2014 mennessä ehditty laskea 12 500 eurosta kahden väliportaan kautta aina 1000 euroon saakka. (Williams, 2014)

Käteismaksuille määriteltyjen ylärajojen noudattaminen ei kuitenkaan toteudu kaikkialla yhtä hyvin, mistä yksi esimerkki on Bulgaria. Bulgariassa asetettiin käteismaksuille 7500 euroa vastaavan suuruinen yläraja vuonna 2011. Dzhekova ja Williams totesivat kuitenkin muutama vuosi myöhemmin tutkimuksessaan, että asetetusta ylärajasta huolimatta Bulgariassa tehtiin edelleen käteismaksuja, jotka ylittivät määritellyn summan. (Dzhekova & Williams, 2014)

Käteismaksuja voidaan hillitä myös vähentämällä käteisen rahan helppoa saatavuutta esimerkiksi määrittelemällä nostoautomaatteihin jokaisesta nostosta tehtävä veloitus. Samoin maksupäätteiden käytön mahdollistaminen kaikilla aloilla on todettu tehokkaaksi. Valtionhallinto voi myös esimerkiksi säätää, että palkat on maksettava pankkisiirroilla ja että verot sekä muut vastaavat maksut on suoritettava sähköisten järjestelmien kautta. Esimerkiksi Ruotsissa monet liikkeet, mukaan lukien esimerkiksi monet baarit, eivät enää ota vastaan lainkaan käteismaksuja. Euroopan ulkopuolinen esimerkkivaltio, Argentiina, onkin ottanut käyttöönsä mielenkiintoisen ratkaisun käteismaksujen vähentämiseksi; Valtio tarjoaa korttimaksuihin kannustamiseksi alennusta arvonlisäverosta, kun maksu suoritetaan kortilla. Myös esimerkiksi Etelä-Koreassa on tarjottu rahamääräisiä kannustimia korttimaksuja suosiville. (Williams, 2014)

Työmarkkinauudistukset ja inhimillisen pääoman kehittäminen ovat myös tärkeitä toimenpiteitä harmaan talouden torjumisessa. Etenkin sellaisissa maissa, joissa harmaa talous toimii monille turvaverkkona, tulisi kenties keskittyä eritoten virallisen työn kannattavuuden parantamiseen. Relevantteja toimenpiteitä on esimerkiksi palkkaukseen liittyvän joustavuuden parantaminen, suuremman työttömyysriskin ryhmiin (esim. nuoret) kohdennetut toimenpiteet, ulkomailla hankitun osaamisen ja kokemuksen parempi tunnistaminen kotimaassa sekä koulutukseen korvamerkittyjen varojen käytön tehokkuuden parantaminen. (Kelmanson ym., 2019)

4 YHTEENVETO

Harmaan talouden tutkiminen on jo lähtökohtaisesti haasteellista, sillä sen määritelmä ei ole yksiselitteinen tai universaali eri maissa ja kielissä. Melko yleisesti harmaa talous kuitenkin määritellään siten, että se kattaa kaiken sellaisen taloudellisen toiminnan, jonka tulisi näkyä virallisessa bruttokansantuotteessa, mutta joka on jätetty ilmoittamatta ja jää siten virallisten lukujen ulkopuolelle. Myös harmaan talouden mittaaminen on ongelmallista, sillä harmaata taloutta harjoittavat osapuolet hyvin todennäköisesti pyrkivät pimentämään sitä paitsi viranomaisilta, myös tutkijoilta. Harmaan talouden mittaamiseksi on kuitenkin kehitetty erilaisia menetelmiä, joissa jokaisessa on omat hyvät ja huonot puolensa. Menetelmistä yleisimpinä mainittakoon monetaariset eri rahalliset mittarit kuten esimerkiksi valuutan kysyntään tai transaktioihin perustuvat laskentamenetelmät sekä MIMIC- eli monimuuttujamallit (MIMIC models, multiple indicators multiple causes models), joita käytetään usein yhdessä valuutan kysyntään perustuvan laskennan kanssa.

Harmaalla taloudella on laajoja vaikutuksia niin valtioihin, laillisiin yrityksiin, harmaan sektorin yrityksiin, harmaan talouden työntekijöihin kuin asiakkaisiinkin. Valtioille harmaa talous aiheuttaa vuosittain valtavia verotulonmenetyksiä, kun taas laillisille yrityksille harmaa talous aiheuttaa epäreilua kilpailua ja siten taloudellista vahinkoa. Asiakkaat puolestaan ovat turvattomassa asemassa harmaan talouden sektorien yritysten kanssa asioidessaan. Harmaan talouden piirissä toimivat yritykset kärsivät myös itse haitoista, sillä esimerkiksi toiminnan kasvattaminen ja immateriaalioikeuksien turvaaminen on hyvin haastavaa, ellei mahdotonta. Harmaan talouden työntekijätkin ovat turvattomassa asemassa niin työehtojen kuin tulevien työllistymismahdollisuuksienkin suhteen. Harmaalla taloudella on kuitenkin todettu olevan myös positiivisia vaikutuksia. Harmaa talous saattaa esimerkiksi olla kriittistä monien startup-yritysten syntymiselle sekä valtioille hyödyllisen aktiivisen kansalaisuuden olemassaololle, kuten on edellä käsitelty kohdassa 2.3 Harmaan talouden seuraukset.

Euroopan unionissa harmaan talouden koko vaihtelee reilusti. Pienintä harmaa talous on perinteisesti ollut muun muassa Itävallassa, Yhdistyneissä kuningaskunnissa, Luxembourgiassa, Ranskassa, Irlannissa, Saksassa ja Alankomaissa, joissa kaikissa

harmaan talouden koko on 2000-luvulla pyörinyt karkeasti noin 10 ja reilun 15 prosentin välillä virallisesta bruttokansantuotteesta. Korkeimpia vastaavat luvut ovat historiallisesti olleet muun muassa Kreikan, Bulgarian, Kyproksen, Itävallan, Kroatian ja Romanian luvut, jotka ovat olleet noin 30 ja 40 prosentin välimaastossa. Näitä eroja eri EU-maiden välillä on pyritty tutkimuksissa selittämään lukuisilla eri tekijöillä. Erityisen mielenkiintoinen on toistuvasti tutkimuksissa havaittu maantieteellisen sijainnin ja harmaan talouden koon välinen vahva yhteys: Harmaa talous vaikuttaa olevan säännönmukaisesti sitä laajempaa, mitä itäisemmästä ja/tai eteläisemmästä Euroopasta on kyse. Muita tutkimuksissa havaittuja harmaan talouden kokoa määritteleviä tekijöitä vaikuttaisi olevan muun muassa sääntelyn ja verotuksen määrään sekä laatuun liittyvät tekijät, inhimillinen pääoma, verotuksellinen sekä moraalinen paine, sosiaali-, talous- ja kulttuurijärjestelmät, valtionhallinnon tehokkuus ja laatu, korruptio sekä valtion kehittyneisyyden aste.

Harmaan talouden torjuntakeinoja on monia. Yleisesti käytössä olevia menetelmiä on muun muassa sääntelyn ja hallinnollisten esteiden keventämiseen, läpinäkyvyyden ja osallistavuuden parantamiseen, verotukseen, eri viranomaistahojen välisen tiedonkulun parantamiseen, käytänteiden ja esimerkiksi maksuliikenteen automatisoimiseen sekä digitalisoimiseen ja työmarkkinoiden sekä inhimillisen pääoman kehittämiseen keskittyvät toimenpiteet. Linjaukset ja toimenpiteet harmaan talouden torjumiseksi eivät kuitenkaan ole yhtenäisiä kaikissa Euroopan unionin valtioissa, vaikka jotkin käytänteet ovatkin jo laajasti käyttöön otettuja.

Tässä tutkielmassa vastattiin kysymyksiin siitä, minkä verran harmaata taloutta ilmenee Euroopan unionissa, millä tavoin harmaan talouden ilmeneminen poikkeaa eri valtioiden välillä ja millä tekijöillä näitä eroja on aiemmassa tutkimustyössä pyritty selittämään. Jatkossa voisi olla kiinnostavaa paneutua tarkemmin siihen, miksi tunnistetut määrittelevät tekijät korreloivat harmaan talouden koon kanssa, ja kuinka tätä tietoa voitaisiin hyödyntää yksilöllisesti eri valtioissa.

LÄHTEET

Alazzeh, W. & Awad, I. M. (2020). Using currency demand to estimate the Palestine underground economy: An econometric analysis. *Palgrave Communications*, 6(1), 56. doi:10.1057/s41599-020-0433-4

Buehn, A., & Schneider, F. (2016). Estimating the size of the shadow economy: Methods, problems and open questions. Institute for the Study of Labor.

Alexandru, A. A. & Dobre, I. (2009). The impact of unemployment rate on the dimension of shadow economy in Spain: A structural equation approach. *European Research Studies*, 12(4).

Clipa, R. & Tudose, M. (2016). An analysis of the shadow economy in EU countries. *CES Working Papers*, III, 303-312.

Dzhekova, R., & Williams, C. C. (2014). Tackling the undeclared economy in Bulgaria. A baseline report.

Enste, D., & Schneider, F. (2000). Shadow economies: Size, causes, and consequences. *Journal of Economic Literature*, 38, 77–114. doi:10.1257/jel.38.1.77

Euroopan yhteisöjen komissio, Kansainvälinen valuuttarahasto, Yhdistyneet kansakunnat, Maailmanpankki, & Taloudellisen yhteistyön ja kehityksen järjestö, OECD. (1993). *System of national accounts 1993*.

Gasparyniene, L., & Remeikiene, R. (2016). The methodologies of shadow economy estimation in the world and in Lithuania: Whether the criteria fixing digital shadow are included? *Procedia Economics and Finance*, 39, 753-760.

Georgiou, G. M. (2007). Measuring the size of the informal economy: A critical review. Central Bank of Cyprus.

Hassan, M., & Schneider, F. (2016). Size and development of the shadow economies of 157 worldwide countries: Updated and new measures from 1999 to 2013. *Journal of Global Economics*, 04. doi:10.4172/2375-4389.1000218

Hirvonen, M., Lith, P., & Walden, R. (2010). Suomen kansainvälistyvä harmaa talous. Helsinki: Eduskunnan tarkastusvaliokunta.

Kailio, H. (2013). Rakennusalan käännetyn arvonlisäverovelvollisuuden vaikutukset harmaaseen talouteen. Kymenlaakson ammattikorkeakoulu.

Kelmanson, B., Kirabaeva, K., Medina, L., Mircheva, B., & Weiss, J. (2019). IMF working paper: Explaining the shadow economy in europe: Size, causes and policy options.

Kosonen, T. (2014). Harmaan talouden syyt ja seuraukset. *Kansantaloudellinen Aikakauskirja*, 110(1), 42–49.

Lith, P. (2002). Laiton tuotanto kansantalouden tilinpidossa: Osuus jää desimaaleihin. Tilastokeskus.

Luiro, S., & Majala, E. (2015). Harmaan talouden torjunta verotuksen näkökulmasta. Oulun ammattikorkeakoulu.

Loayza, N.V. (1996). The economics of the informal sector: A simple model and some empirical evidence from Latin America.

Mróz, B., Raczkowski, K. & Schneider, F. (2015). Shadow economy and tax evasion in the EU. *Journal of Money Laundering Control*.

Riinvest, I., & Stiftung, F. E. (2013). To pay or not to pay/A business perspective of informality in Kosovo.

Schneider, F., & Williams, C. (2013). The shadow economy.

Startienė, G., & Trimonis, K. (2010). Causes and consequences of non – observed economy. *Ekonomika Ir Vadyba*, 15.

Szulc-Obłóza, A. (2020). Wage regulations and shadow economy in 28 European countries. *Ekonomia i Prawo*, 19(4), 789-799. doi:10.12775/EiP.2020.051

Taloudellisen yhteistyön ja kehityksen järjestö, OECD. (2002). Measuring the non-observed economy - A handbook.

Valtiovarainministeriö. (1995). Harmaan talouden selvitystyöryhmän loppuraportti. valtiovarainministeriön työryhmämuistioita 1995:6. Helsinki.

Williams, C. C. (2014). *Confronting the shadow economy: Evaluating tax compliance and behaviour policies* Edward Elgar Publishing Limited.